

Асранкулова Фарида
“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ ТОПОНИМДЕР ТУУРАЛУУ
Асранкулова Фарида
О НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМАХ В ЭПОСЕ "МАНАС"
Asrankulova Farida Abdimomunovna
ABOUT SOME TOPONYMS IN THE EPIC "MANAS"

УДК 82-131

Аннотация. Макалa эпостогу топонимдердин айрымдарына арналып, кыргыз элинин Алооке тарабына чабылып, Алтайга көчүп баргандыгынан кабар берет. Алтайда төрөлүп, Ошпурдун колунда чоңоюп, баатырдыгы билинип, душмандардын салыкчыларын, кээ бир баатырларын жеңгени да баяндалат. Макалада Алтай, Бээжин, Баласагын, Акбешим, Барскан деген топонимдер иликтенет. Булардын тарыхый топонимдер экенги, илгери кыргыздар көчүп жүргөндөгү жерлер экендиги белгиленет. “Манас” эпосундагы көпчүлүк жер-суу аттары азар да географиялык ат катары колдонулуп келе жаткан реалдуу аттар экени, алардын азыр да эл жашап жаткан жерлер экендигинен улам белгилүү. Жер-суу аттарын тил илиминде топонимдер дейт. “Манас” эпосундагы жер-суулардын аттарынын бир канчасы азыркы кезде да бизге белгилүү болуп, элдин таанып билүүсүндөгү топонимдер болуп саналат.

Ачык сөздөр. Манасчы, алыскы аймактар, Алтай, Бээжин, Баласагын, калаа, көчүп келген, чабышуулар.

Аннотация. Статья посвящена к некоторым топонимам, встречающих в эпосе. Вместе стем излагается мысль о том, когда во главе Алооке хана напали, кыргызы бежали на Алтай. Томже родился Манас и вырос в руках табщика Ошпур. В статье анализируются топонимы Алтай, Бээжин, Баласагын, Акбешим, Барскан, считающие историческими топонимами. Эти топонимы те которые в прошлые времена кыргызы перекочевали в этих местностях. Известно, что большинство названий суши и воды в эпосе "Манас" -это настоящие имена, которые азар также использовал в качестве географических названий из-за того, что они до сих пор являются населенными пунктами. Топонимы в лингвистике называют по названиям земли и воды. Некоторые из названий земель и вод в эпосе "Манас" известны нам и в настоящее время и являются общеизвестными топонимами.

Ключевые слова. Манасчи, отдаленные аймаки, Алтай, Бээжин, Баласагын, города, кочевали, сражения.

Annotation. The article is devoted to some toponyms found in the epic. At the same time, the idea is presented that when the Alooche Khan was attacked, the Kyrgyz fled to Altai. Manas was also born and grew up in the hands of the Oshpur herd. The article analyzes the toponyms Altai, Bezhin, Balasagyn, Akbeshim, Barskan, which are considered historical toponyms. These toponyms are the ones that the Kyrgyz migrated to these areas in the past. It is known that most of the names of land and water in the epic "Manas" are real names, which Azar also used as geographical names due to the fact that they are still inhabited localities. Toponyms in linguistics are named after the names of land and water. Some of the names of lands and waters in the epic "Manas" are still known to us today and are well-known place name.

Кыргыз элинин баатырдык эпосу “Манас” көлөм жагынан теңдешсиз, камтыган окуяларынын географиялык ареалы да кенен. С. Орозбаковдон үчилтиктин “Манасы” гана жазылып алынган. Ошого карабастан, манасчы өтө алыскы аймактардагы топонимдерди катыштырып эпосту айтып, элге жеткиликтүү кылып ырдаган. Бул варианттан чыгышта Манчжурия – Манжурия, Монголия – Маңгул, Орхон – Уркун, Бейжин – Пекин деген сыяктуу жерлер, дарыялар тууралуу сөз болуп, батыш тарапта болсо Кыргыз, Урал – Орол, Бухара, Самаркан, Кара-Кум өңдүү жерлер, дарыялар эпостун окуяларына аралаша сүрөттөлөт.

Мына ошол чыгыш менен батыштагы абдан алыс жерлердеги топонимдердин эпосто катышкандарынын айрымдары кадимкидей эле кыргыздардын жашаган жерлер катары айтылса, кайсы бир жер-суу аттары кыргыздар менен душмандашкан элдердин мекени, жашаган жерлери катары, кээ бир жер-суу аттары чабышкан жерлер, чалгындагы жерлер катары эпостун окуяларында айтылып баяндалат. Кылымдарды карытып, көп жылдардан бери эл оозунда айтылып келе жаткан “Манас” эпосунда илгерки манасчылардан калган аттар катары айтылып, айрым жер-суу аттары өзгөрбөстөн сакталып келе жаткан топонимдер да болушу мүмкүн. Анткени, элдик оозеки чыгармаларда, топонимдерде, антропонимдерде (адам аттарында) эски сөздөр озгорбостон жоголбой сакталып келе берет. (Абдувалиев, 2012).

Биз изилдөөгө алган жер-суу аттары деле кадимки эле сөздөр болуп саналат. Зат атооч сөздөрдүн энчилүү аттар деген тобуна кирген сөздөр болуп эсептелет. Ошондуктан улам да “Манас” эпосундагы жер-суу аттары, термин менен айтканыбызда топонимдер байыркы замандардан бери айтылып, эстен чыкпай келе жаткан сөздөрдүн катарына кирет.

“Манас” эпосундагы көпчүлүк жер-суу аттары азыр да географиялык ат катары колдонулуп келе жаткан реалдуу аттар экени, алардын азыр да эл жашап жаткан жерлер экендигинен улам белгилүү. Жер-суу аттарын тил илиминде топонимдер дейт. “Манас” эпосундагы жер-суулардын аттарынын бир канчасы азыркы кезде да бизге белгилүү болуп, элдин таанып билүүсүндөгү топонимдер болуп саналат. Эпосто улуу манасчы Сагымбай Орозбаков айткан вариантта азыркы жер-суу аттарынын чагылдырылышы көп нерселерди билдирет.

Мындай болуп, азыр кыргыз элине белгилүү болгон жер-суу аттарынын Сагымбай Орозбаковдун айтуусундагы вариантта жолугуп, айтылып келе жатканы ошол аймактарда илгертен бери эле кыргыз элинин жашагандыгынан кабар берет. Кыргыз эли илгертен бери жашап келе жаткан жерлер, кыргыздар көчүп жүргөн тоолор, кыргыздар кечип өтүп жүргөн суулар мына ушундай ойлорду айтууга мүмкүндүк берет. Макалада “Манас” эпосундагы кээ бир жер-суу аттары тууралуу айтып өтөлү деп эсептедик..

Эпосто **Алтай** деген топоним көп жолугат. Бул топоним азыркы кездеги тоолор системасы болуп эсептелет. Алтай тоолору Азия материгинин борбордук бөлүгүнөн орун алган. Алтай тоолорунун көпчүлүк бөлүгү Россия Федерациясынын территориясында. Алтай тоолорунда Россия Федерациясынын Алтай Республикасы орун алган, ал жерде алтайлыктар жашайт.

“Манас” эпосунун маалыматтары боюнча бул жерлер кыргыздар жашаган жерлер болуп эсептелет. Эпосто Алооке кан баш болгон кытайлар келип кыргыздарды чаап алып, кыргыздар ар кайсы жакка таркап качып, Манастын атасы Жакып эли менен Алтай тоолоруна карай качып кетет. Манас баатыр мына ошол жакта туулуп өсөт. Эпостун сюжетинде ырдалгандардан бир нече мисалдарды келтирели.

Алыскы Алтай жерибиз,
Намыс үчүн жан кыйган
Атпай кыргыз элибиз. (203-б.)
Алтай тоодон жогору
Аңыргынын оюнда
Анын баары бир болсок,
Арбак урган кытайга
Алдырбас элек оюмда. (26-б.)

Мына ушул үзүндүлөрдө ырдалгандай болуп, эпосто Алтай деген топоним кыргыздардын өз жери экендиги айтылат. Алтайда туулган Манасты Жакып кан Ошпур деген жылкычысына берип бактырат. Жылкычынын колунда чоңоюп, ат жалын тартып өсүп, эр жетип, өзүнө жигиттерди топтоп, кытайлардан салык жыйнап келгендерди сабап кууп да жиберет.

Кыргыздар көппүз, ошончо жерлердеги кыргыздар бириксек, душманга алдырбас болот элек деген маанидеги ыр саптары да бул аймактардын, алтай тоолорунун капчыгайларынын бардыгы кыргыз элинин илгертен берки мекени, жашаган жери экендигин түшүндүрөт.

Анан дагы “Манас” эпосунда кыргыз элинин азыркы жашаган жерлерине Анжиян тарапка Алтай тоолорунан көчүп келгендиги тууралуу кабарлар да ырдалып өтөт.

Алтайдан көчүп алсак дейм
Анжиян жакка барсак дейм,
Эгер кытай жоолосо
Арманы жок калсак дейм! (1980, 13-б.)

Манас эр жетип, баатырдыгы көрүнө баштаганда атасы Жакыптын Акбалта, Байжигит сыяктуу журт башчыларын чогултуп айткан бул сөзүндө мурдагы жерибизге көчүп кетип, кытайлардан алыс турсак деген ой жатат. Сагымбайдын вариантындагы бул мисалдарда Алтай кыргыздар жашаган жер, мекен, турак жай катары ырдалып сүрөттөлөт. Кыргыз элинин Алтайдан Ала-Тоого көчүп келгени, көчтү Манас баатырдын өзү баштап келгендиги С. Орозбаковдун вариантында кеңири сүрөттөлөт.

Алтай тоодон жогору
Аңыртинынын оюнда
Анын баары бир болсок,
Арбак урган кытайга

Алдырбас элек оюмда. (26-б.) Сагымбай манасчынын айтуусундагы бул мисалда болсо, Алтай тоо катары сүрөттөлөт. Чынында Алтай тоо, тоолор системасы, ал Сибирде Россия менен Монгол Эл Республикасынын территориясында созулуп жаткан тоолор болуп саналат. Тарыхчылардын далилдөөлөрү боюнча илгери кыргыздар жашаган жерлер Алтай тоолорунун арасы болуп саналат. “Манас” эпосунда кыргыз эли жашаган жер катары жана тоолор катары айтылып жолукканы чындыкка туура келет.

Алтай деген топонимдин атын окумуштуулар тилдик жагынан ар түрдүүчө талдап айтышат. Орус окумуштуусу О. Т. Молчанова *ала тоо* же *алтын тоо* деген сөздөр менен байланыштуу болсо керек деген ойду айткан (Молч., 1969). Кыргызстан топонимдер сөздүгүндө болсо, якут тилиндеги *аалай* – *алый* деген сөздөр менен байланыштырылат (Сл. топ-ов Кырг, 2013). Биз бул болжол этимологиялардын биринчисине ишенебиз.

“Манас” эпосунда азыркы Кыргыз Республикасынын Чүй аймагы көп айтылат.

Карыш турган Акбешим,
Карап турсам ошо жерге

Кандай барбас дарты бар, - (206) деп ырдалат. Бул топоним, эпосто Ак-Бешим деп жолуккан топоним азыркы кезде бизге белгилүү Чүй областындагы эски шаар урандысы бар жер Ак-Бешим деп аталат. “Карыш турган”, деп Сагымбай манасчынын вариантында сөз болуп жатканына караганда, байыркы кыргыздар жашаган жерлерге жакын эле жер көрүнөт. Бул топонимди тилдик жактан талдап карасак, биринчи бөлүгү *ак* деген сын атооч болуп, ошол жердин топурагынын өңүнө байланыштуу аталган деп эсептөөгө болот. Ал эми экинчи бөлүгү мусулман дининде түштөн кийин кеч кире элек мезгилди билдирет. Манасчы Сагымбай Орозбаков өзү молдо болгондуктан ушинтип айтып салган болушу ыктымал. Бирок, кыргыз элинин баатырдык эпосу “Манас” өтө байыркы элдик оозеки чыгарма болгондуктан, бешим деген сөздүн мааниси да байыркы болуп, кийин унутулуп калган болуш керек деп ойлойбуз.

Эпосто абдан көп жолуккан топонимдердин бири Бээжин болуп эсептелет. Анткени эпостогу негизги душмандардын мекени Бээжин болуп ырдалат. Муну азыркы Кытай Эл Республикасынын борбору Пекин шаары болуш керек деп кабыл алышыбыз мүмкүн. Бул шаар, азыркы Кытай Эл Республикасынын борбору бизде Пекин деп айтылганы менен кытайда жашаган кыргыздар аны Бээжин деп эла айтышат. Эпосто кыргыздарды чаап алган кан кытай каны Алооке, анын мекени катары Бээжин айтыла берет.

Биздин оюбузча, “Манас” эпосундагы кытайларды мекени болгон Бээжин азыркы Пекиндин өзү болбой, кытайлардын илгерки бир шаары катары айтылган болуш керек. Эпосто мындай деп ырдалат:

Белге таңуу кылчу элек,
Беттешкендин баарысын
Бээжинден аскер келет деп,
Бет алдырбай кырчу элек. (129-б.)

Эпосто кытайлар кыргыз элинин душманы катары ырдалып, алардын шаары, башкаргандары отурган шаары катары ушинтип ырдалып, көп жолугат. Бирок Бээжин деген топонимдин азыркы Кытай Эл Республикасынын борбору Пекин шаары эмес экендигин Сагымбай Орозбаковдун вариантында айтылган “Манас” эпосунун төмөнкү мисалдарынан байкоого болот. Орто-Бээжин, Чет-Бээжин

Ойротто жок кеп деген,

Түп-Бээжин деген чоңу бар

Бу түгөнүп калган каапырдын. (12-б.)

Эпостун мисалында Орто-Бээжин, Чет-Бээжин, Түп-Бээжин деп үч башка калаа катары айтылып ырдалып жатат. Демек, “Манас” эпосунда кытайлардын кыргыздар менен душмандык мамилеси Пекин эмес, башка калаалардагы эл тууралуу жүргөн сөз болсо керек. Бул Орто-Бээжин, Чет-Бээжин деген топонимдердин эпосто ойрот деген сөз менен байланышта ырдалганы да башка шаар экендигинен кабар берет. Ойрот – монгол элдеринин бир уруусу болуп саналып, анын кытайлар менен таптакыр байланышы жок. Ал эми Түп-Бээжин деп, кытайлардын чон шаары катары ырдалганы негизги каны турган жери катары айтылып жатканы болуш керек.

Азыр карталарга түшпөй байыркы тарыхый топоним болуп калган бул байыркы шаар “Манас” эпосунда өтө сейрек жолугуп айтылат. Сагымбай Орозбаковдун вариантында жазылып алынган “Манас” эпосунда эл жашаган шаар катары мындай болуп айтылып ырдалат:

Булун-булун талаасы,

Мурунтадан токтолгон

Баласагын калаасы. (СО, 14)

Илгери кыргыздар көп калк жашаган жерлерди, айрыкча азыр шаар деп аталган жерлерди “калаа” деп аташкан. Бул калаа деген сөзүбүздү “шаар” деген сөз тилибизден сүрүп чыгарып бара жатат. Азыр унутула баштаган “калаа” деген сөз өткөн кылымда эле активдүү лексиканын катарында болгон. Улуу демократ акын Токтогул Сатылганов “Калаадан келген чоңдорум” деп ырдаган.

Мына ошол “калаа” деген сөз менен айтылып байыркы Баласагын шаары манасчынын вариантында сейрек жолукса да ырга кошулуп айтылып жатат. Бул байыркы шаар атактуу Жусуп Баласагындын мекени, азыркы Кыргыз Республикасынын Чүй өрөөнүндөгү Токмок шаарынан алыс эмес жерде мунарасы Бурана деген ат менен сакталган эски шаар урандылары мына ушул Баласагын болуп эсетелет.

Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунда:

Башы Барскан, Сарканды,

Туурасы Бабыл, Дарканды,

Шүмшүндөгөн сасыктар

Түрк уулунун мойнуна

Сүйрөткөн экен арканды (СО, 54), деген үзүндүдө айтылган жер-суу аттарынын бири - Барскан. Бул байыркы шаардын урандылары Ысык-Көлдүн боюнда, азыркы Барскоон деген жерге жакын экендигин тарыхчылар далилдешкен. Ошол байыркы *Барскан* тыбыштык жактан өзгөрүп *Барскоон* болгон болушу да ыктымал.

Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунда азыркы Кыргызстандагы, Орто Азиядагы абдан көп топонимдер жолугат. Алтайдан көчүп келгендеги кыргыздардын Ташкенден Анжиянга чейинки аралыкка байге чаптырган окуясында манасчы азыркы кезде да сакталган топонимдерди катарын бузбай ырдап айтып өткөн. Мына ушундай кең мекендеги жерлердин эпосто айтылышы илгери кыргыздардын мына ушул аймактарда көчүп жүргөндүктөрүнөн маалымат берет. Илимий макалада “Манас” эпосундагы “Улуу Көч” жөнүндө сөз болот. Мында негизинен элдин Алтайдан Ала-Тоого көчүү сунушу чагылдырылып, байыркы кыргыз мамлекеттүүлүгүн калыбына келтирүү, калктын Ата-Тоого жайгашуу идеясы жатат. [6]

Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев И. Филология маселелери. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2012.
2. Алымкулов К., Беляков Ю., Абдувалиев И. Словарь топонимов Кыргызстана. – Бишкек, 2013.
3. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 3-китеп. – Бишкек, 1995.
4. Молчанова О. Т. Топонимический словарь Горного Алтая. – Новосибирск, 1979.
5. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: Советская Энциклопедия, 1965.
6. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117. – EDN OSRHFH.
7. Калчакеева, А. К. “Манас” эпосундагы “Улуу көчтүн” мааниси / А. К. Калчакеева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – No. 4(53). – P. 109-112. – EDN QEFUJV.
8. Акбарова, Ч. Э. Политическая способность Алманбета в эпосе Манас / Ч. Э. Акбарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 175-179. – EDN LPSQGN.